

آمنہ افضل

دانشجوی دکتری، گروه فارسی، دانشگاه پنجاب، لاہور۔

دکتر سید محمد فرید

پروفیسور، گروه فارسی، دانشگاه پنجاب، لاہور۔

معرفی و بررسی نسخه ہای خطی دیوان پندت لچھمی رام سرور لکھنوی

Amna Afzal *

PhD Scholar, Department of Persian, University of the Punjab, Lahore.

Dr. Sayyid Muhammad Farid

Professor, Department of Persian, University of the Punjab, Lahore.

*Corresponding Author:

Amna Afzal

An Introduction and Review of the Manuscript of the Pandit Lachhmi Ram Sarwar Lakhnavi's Dewan

Persian language and literature have a rich and deep-rooted history in the Indian subcontinent. The arrival of Iranian poets in India created a fertile environment for local poets to adopt Persian as a medium for their poetic expressions. This attraction to Persian was not limited to Muslim poets; people of other faiths, particularly Hindus, also embraced the language. Among these poets was Pandit Lachhmi Ram Sarwar Lakhnavi, a prominent Persian poet from the subcontinent during the latter half of the 12th century Hijri and the early half of the 13th century Hijri. He initially resided in Kashmir before migrating to Lucknow. His dewan, or collection of poetry, comprises three hundred ghazals, two tarji'-bands, and one masnavi. There are three known manuscripts of his dewan: two are preserved in the library of Punjab University in Lahore, Pakistan, and one is housed in the British Museum in London, United Kingdom. This article examines these versions in detail.

Key Words: *Lachhmi Ram Sarwar Lakhnavi, manuscript, Persian ghazal, subcontinent.*

چکیده:

زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره هند سابقه ای دیرینه دارد. ورود شاعران ایرانی به هند این زمینه را بوجود آورد تا شاعران هندی نیز از این زبان استفاده کنند و شعرهای خود را به فارسی بسرایند. نه فقط مسلمانان بلکه مذاهب دیگر به خصوص مردم هندو مذهب به این زبان گرایش پیدا نمودند. پندت لجهمی رام سرور لکهنوی یکی از این شاعران بزرگ پارسی گوی شبه قاره از نیمه دوم قرن دوازدهم و نیمه اول قرن سیزدهم هجری می باشد. او ابتدا در کشمیر زندگی می کرد و بعد به لکهنو هجرت نمود. دیوان شعر وی دارای سیصد غزل و دو ترجیع بند و یک مثنوی است. این دیوان سه تا نسخه خطی دارد که دو تا از آن در کتابخانه دانشگاه پنجاب، لاهور. پاکستان و یک در موزه ملی لندن. بریتانیه نگهداری می شود. در این مقاله درباره این نسخه های خطی صحبت می شود.

واژه های کلیدی: لجهمی رام سرور لکهنوی، نسخه خطی، غزل فارسی، شبه قاره.

ایرانیان و هندی ها، از دیرباز با یک دیگر پیوندی فکری و فرهنگی داشته اند [فلاح، ۱۳۸۹: ۹۲]. در این زمان فقط مسلمانان شبه قاره کار نکردند بلکه مردمان مذاهب دیگر به خصوص مردمان هندو مذهب به زبان فارسی خیلی توجه کردند و با کارهای نوآورانه خود این زبان را برتری دادند. چون به تاریخ ادب فارسی در شبه قاره نگاه می کنیم، صدها سخنور هندی مذهب می بینیم که به زبان فارسی سخن سرودند و در پیشرفت ادب فارسی سهم بزرگی داشتند. [عابده، ۲۰۱۴: ۳۱]. یکی از این سخنوران بزرگ پندت لجهمی رام است که با تخلص سرور لکهنوی معروف است.

احوال پندت لجهمی رام سرور لکهنوی:

اسم کامل سرور لکهنوی "پندت لجهمی رام پاکسر" است [راشدی، ۱۹۸۳: ۳۵۳]. او از شاعران فارسی سده دوازدهم و سیزدهم هجری قمری بود. او زاده کشمیر بود و در اواخر دوره شجاع الدوله یا آغاز دوره آصف الدوله از کشمیر به اوده رفت. از شغل زندگی سرور لکهنوی همین اندازه برداشت می شود که او به عنوان وکیل در رساله قندپاریان بوده [نوشاپی، ۱۹۸۵: ۱۳۹۰] و به نمایندگی وجانشینی میر منشی کار می کرد [صابر دپلوی، ۱۳: ۱۹۶۶]. پندت زنده رام تنخواه در آن روزگار دبیر و نامه نگار رساله بود و سرور لکهنوی در خدمت او بود. چون زنده رام به دلیل نارضایتی از اوده به اندور رفت، سرور نیز همراه او بود. فرمانروای اندور زنده رام را با احترام بر خورد کرد و مدتی زنده رام و سرور آنجا کار

کردند. بعداً فرمانروای اندور آن مهربانی‌ها را فراموش کرد و زنده رام و سرور دل خورده به اوده برگشتند [چکبست، ۱۹۰۵:۳]. سرور تا زمان نگارش تذکره ریاض الفصحا (۱۲۲۱ق) زنده بود. مصحفی او را در شعر خوانی دیده بود و به قیاس مصحفی آن وقت عمرش از شصت سال بیشتر بود [مصحفی، ۱۹۳۴:۱۳۷]. او در زمان سعادت علی خان درگذشت [چکبست، ۱۹۰۵:۳].

سرور طبع عاشقانه داشت و با یک جوان به نام حبیب الله خان که در رساله قندهاری بود، عشق می‌ورزید. سرور لکهنوی برای حبیب الله خان شعرهای بسیاری سروده است. او یک مثنوی و قصیده هم برای وی نوشت [راشدی، ۱۹۸۳:۳۵۳]. چند بیت در باره حبیب الله خان اینجا درج می‌شود:

کرد از حبیب حور به شکل بشر عیان
سرور نگر تو صنع خدای جلیل را [سرور، ۱۸۲۵: ۵]
گفته ام سرور سخن از بس که در وصف حبیب
حوریان در خلد می‌خوانند دیوان مرا [سرور، ۱۸۲۵: ۱۹]
نیست سرور به جهان کس چو حبیب
یک سخن فهم و سخن دان پیدا [سرور، ۱۸۲۵: ۲۸]
سرور لکهنوی در شعر پیرو حافظ شیرازی بود [چکبست، ۱۹۰۵:۳]. شعر سرور زیبا و دلنشین است و خواننده را به خود جلب می‌کند.

آثار سرور لکهنوی:

یک دیوان شعر از سرور لکهنوی به زبان فارسی باقی مانده است. این دیوان دارای نزدیک به سیصد غزل، دو ترجیع بند، یک مثنوی و یک قصیده است. مثنوی و قصیده در وصف حبیب الله خان نوشته شده است. این دیوان سه تا نسخه خطی دارد که در کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور [نوشاپی، ۱۳۹۰:۹۸۶] و موزه ملی بریتانیه لندن نگهداری می‌شود. در زیر این نسخه با معرفی می‌شود:

نسخه اول:

این نسخه خطی در کتابخانه دانشگاه پنجاب در شماره ۷۵۶۶ نگهداری شده است. آغاز این نسخه به این قرار است:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

به تحریر آورم گر نامه بیتابی دلها
نویسد خامه جای مد بسم الله بسملها
اگر حور و پری پروانه اش گردد سزد امشب

فتاد آتش ز شمع روی او در جان محفلها

این نسخه ۲۳۴ صفحه و ۲۹۶ غزل و سه مخمس دارد. عبارت ترقیمه به این قرار است:

"این کتاب دیوان سرور حسب فرموده صاحب عالیشان منشی داتا رام کول صاحب در اندک زمانی به دستخط ضعیف منا رام مدت تحریر یافته امیدوار از الطاف کریمانه آن صاحب والا جاه است.....بتاریخ بیست و هفتم ماه مه ۱۸۲۵ میلادی" [سرور، ۱۸۲۵: ۲۳۴]
این نسخه درست و خوانا است و غزلها کامل هستند.
نسخه دوم:

این نسخه در کتابخانه پنجاب در شماره KPi VI 34/2445 نگه داری می شود. نویسنده دریاورقی توضیح داده است که این نسخه از یک نسخه کرم خورده نوشته شده است و جاهای لازم تصحیح شده است. نویسنده این هم گمان دارد که در این نسخه کرم خورده در شعرها بعضی جاها خالی هست بنابراین شاید این نوشته خود شاعر باشد.

اما از این نوشته تاریخ پاک شده است. فقط اسم نویسنده و ۲۲ نوشته شده است. بعد از آن نویسنده بعضی از احوال نویسنده نوشته است.

تاریخ نقل این ۲۷ رمضان المبارک ۱۳۲۶ هجری | ۲۵ اکتبر ۱۹۰۸ است.
الحمد لله امروز که بیست و هفتم ماه رمضان المبارک ۱۳۲۶ هجری

قدسی مطابق بیست و پنجم ماه اکتبر ۱۹۰۸ء است، این دیوان پندت لچهمی رام سرور از نسخه کهنه و کرم خورده به کتابت درآمد. اصل منقول عنه بسیار غلط بود تا بهم احقر بر وقت نقل داشتن در این نسخه اهتمام صحت بسیار به کار برده و در اشعاری که در اصل ناقص بودند، تکمیل صورت نیست ان شاء الله تعالی هر گاهی که نسخه دیگر کامل و صحیح به دست خواهد آمد، اصلاح اغلاط و تکمیل اشعار ناقص کرده خواهد شد چون در اکثر صفحات اصل منقول عنه جای خالی گذاشته اند. ازین رو می توان گفت که شاید مسوده مصنف باشد مگر افسوس که در اصل منقول و عنه سال کتابت از بداحتیاطی صحاف از صفحه کتاب زایل شده و صرف لفظ تاریخ (بیست و دوم) و نام کاتب (بینی پرشاد کول عرف نراین داس) باقی مانده، والسلام.

الاحقر محمد علیم الدین عفی عنه متوطن سهنه ضلع گورگانوه متعلقه کمشنری دہلی الحال مقیم جی پور باغ باجی بوجه ملازمت [سرور، ۱۹۰۸: ۱۶۲]

نسخه سوم:

این نسخه در کتابخانه لندن است که تفصیل آن به این قرار است:

شماره Or. 285 و برگ ۱۱۰، نوشته در قرن نوزدهم میلادی - آغاز:

به تحریر آورم گر نامه بیتابی دلها
نویسد خامه جای بسم الله بسملها
در این نسخه غزلها به ترتیب الف با نوشته شده اند. در این مخمسات ،
یک قصیده و یک مثنوی هست [Rieu، ۷۲۴-۷۲۵: ۱۸۸۱].
بررسی نسخه پای خطی:

وقتی نسخه اول و دوم دیوان سرور لکهنوی را می خوانیم و بررسی می
کنیم، می بینیم نسخه اول اشتباهات زیادی دارد و نسخه دوم از این اشتباهات
پاک است و این به معناست که نسخه دوم از نسخه ای نقل شده است که
سراینده شعر یا کسی دیگر بازنویسی و ویرایش و تصحیح کرده است و در نسخه
دوم اشتباهات و لغزشهای نسخه اول وجود ندارد و مصراع پای اصلاح شده
نسخه دوم بیشتر جا از مصراع پای نسخه اول بهتر است. این اختلاف نسخه اول
و دوم می توان به پنج نوع تقسیم کرد:
الف) نسخه اول در بعضی جاهای مصرع واژه حذف شده است. مانند بیت
زیر:

سرورا نیست به عالم چو حبیب
(---) جود و سخاوت پیدا [سرور، ۱۸۲۵: ۲۹]
سرورا نیست به عالم چو حبیب

صاحب جود و سخاوت پیدا [سرور، ۱۹۰۸: ۱۱ الف]
ب) نسخه اول واژه ها دارد که به لحاظ معانی با نسخه دوم فرق دارد و بعضی
جا یک حرف اضافی هم نوشته شده یا حذف شده است - مانند بیت
زیر:

خداوندا بکن آباد این ویرانه دیری را
بده جمعیت خاطر پریشان روزگاری را [سرور، ۱۸۲۵: ۲۰]
خداوندا بکن آباد این ویران دیاری را
بده جمعیت خاطر پریشان روزگاری را [سرور، ۱۹۰۸: ۸ الف]

آن کف و پای نگارین یاد می آید مرا [سرور، ۱۸۲۵: ۲۱]
آن کف پای نگارین یاد می آید مرا [سرور، ۱۹۰۸: ۸ الف]
ج) در بعضی غزلها ابیاتی وجود دارد که تنها در نسخه الف یا ب آمده است.
مثلاً ابیات زیر فقط در نسخه دوم آمده است:
کوه سرین که هست به موی میان تو

کرد است آشکار چه جزّ ثقیل را [سرور، ۱۹۰۸: ۲ب]

هلاک آن نگه ز ابروی و میژگان سر نه بر تابد
که صید خورده ناوک را رم از شمشیر و خنجر نیست [سرور،
۱۹۰۸: ۱۷الف]

(د) بعضی جا در نسخه اول و دوم مصراعها تفاوت اندک دارد؛ اما از لحاظ
مفهوم و معنی هر دو مصراع درست است. مانند بیت زیر:
متجلی است از تو خانه ما [سرور، ۱۸۲۵: ۳]
پرز نور است از تو خانه ما [سرور، ۱۹۰۸: ۲الف]

شاهد نبود محرم راز دل عاشق [سرور، ۱۸۲۵: ۴]
زاهد نبود محرم راز دل عاشق [سرور، ۱۹۰۸: ۲ب]

رازی که زو نبود خبر جبریل را [سرور، ۱۸۲۵: ۵]
رازی که زو خبر نبود جبریل را [سرور، ۱۹۰۸: ۲ب]

بنده فرمانبر عشقیم از روز ازل [سرور، ۱۸۲۵: ۱۵]
بنده فرمانبر سلطان عشقیم از ازل [سرور، ۱۹۰۸: ۶ب]

غم لب تشنگی خنجر جانانم سوخت [سرور، ۱۸۲۵: ۵۲]
غم لب تشنگی خنجر میژگانم سوخت [سرور، ۱۹۰۸: ۱۸ب]

به گلگشت چمن آن گل چه خوش مستانه می گردد [سرور،
۱۸۲۵: ۸۳]

به گلگشت چمن آن گل چه خوش مستانه بر خیزد [سرور،
۱۹۰۸: ۲۹الف]

(ه) بعضی جا نسخه دوم غزلی دارد که ردیفش متفاوت از غزل نسخه اول
شده و این تفاوت تاثیر غزل را افزوده است.

داریم خیال کمر یار و دگر هیچ
با ذکر دهان و لب دلدار و دگر هیچ
سرمست می عیش و طرب یار با اغیار
ماییم و غم یار شب تار و دگر هیچ
مارا نه سر کفر و نه کار است با اسلام

داریم به عشق تو سروکار و دگر هیچ
سر بر نکشد از سر کوی تو که دارد
در سر سر قتل از تو ستمکار و دگر هیچ
صد بار کشتی تیغ اگر بر سر سرور
گوید که دگر بار و دگر بار و دگر هیچ [سرور، ۱۸۲۵: ۸۵]

داریم خیال کمر یار و دگر هیچ
با ذکر دهان و لب دلدار، دگر هیچ
سرمست می عیش و طرب یار با اغیار
ماییم و غم یار شب تار، دگر هیچ
مارا نه سر کفر و نه کار است با اسلام
داریم به عشق تو سروکار، دگر هیچ
سر بر بر نکشیم از سر کوی تو که داریم
در سر سر قتل از تو ستمکار، دگر هیچ
صد بار کشتی تیغ اگر بر سر سرور
گوید که دگر بار و دگر بار، دگر هیچ [سرور، ۱۹۰۸: ۳۰ الف]

منابع

- چکبست، برج نرائن (۱۹۰۵م)، "سخندان کشمیر-لجهی رام سرور"، مجله کشمیر درین، جلد ۳، شماره ۹، ستمبر ۱۹۰۵، ص ۱-۹.
- راشدی، سید حسام الدین (۱۹۸۳م)، تذکره شعرای کشمیر، بخش اول، اقبال اکادمی پاکستان، لاہور
- سرور لکهنوی، پندت لجهی رام (۱۸۲۵م)، دیوان سرور، نسخه خطی کتابخانہ دانشگاه پنجاب لاہور، شماره ۷۵۶۶
- سرور لکهنوی، پندت لجهی رام (۱۹۰۸م)، دیوان سرور، نسخه خطی کتابخانہ دانشگاه پنجاب لاہور، شماره KPi VI 34/2445
- صابر دہلوی، مرزا قادر بخش (۱۹۶۶م)، تذکرہ گلستان سخن، جلد دوم، مجلس ترقی ادب، لاہور
- عابدہ خاتون (۲۰۱۴م)، ہندو فارسی شعراء مغل عہد میں، کتب خانہ حمیدیدہ، دہلی
- فلاح، مرتضیٰ (۱۳۸۹ش)، "جایگاہ فرہنگ و زبان فارسی در شبہ قارہ"، فصلنامہ مطالعات شبہ قارہ، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زابدان

- مصحفی، غلام ہمدانی (۱۹۳۴م)، تذکرہ ریاض الفصحا، به کوشش مولوی عبدالحق، انجمن ترقی اردو، اورنگ آباد
- نوشاپی، سید عارف (۱۳۹۰ش)، فہرست نسخہ پای خطی فارسی کتابخانہ مرکزی دانشگاه پنجاب لاہور، میراث مکتوب، تہران
- Rieu, Charles, (۱۸۸۱), Catalogue of the Persian Manuscripts in British Museum, Vol2, London.